

TARİHİ SÜREÇ İÇİNDE BEYLAKAN BEYLAKAN IN THE HISTORICAL PROCESS

AHMET TOKSOY

Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Assoc. Prof. Dr. Adnan Menderes University, Faculty of Science and Letters, Department of History
ahmet.toksoy@adu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-9176-0165>

Atıf / Citation

Toksoy, A. 2021. "Tarihi Süreç İçinde Beylakan". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 225-242

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 11.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 25.08.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4508>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

TARİHİ SÜREÇ İÇİNDE BEYLAKAN BEYLAKAN IN THE HISTORICAL PROCESS

AHMET TOKSOY

Öz

Beylakan, Sasani hükümdarlarından Kubad b. Firuz tarafından kuruldu. Daha sonra buraya Hazar Türkleri hâkim oldular. Aras Nehri'nin akışta solunda bulunan şehir de halk tuğladan yapılan evlerde oturmaktaydı. Selman b. Rebia, Beylakan'ı sulh yoluyla ele geçirdi. Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melik-şah dönemlerinde sakin bir dönem geçiren Beylakan dolayısıyla Azerbaycan, Melik-şah'ın ölümü üzerine birçok hadisenin merkezi durumuna geldi. Beylakan, Azerbaycan ile birlikte Muhammed Tapar'ın hâkimiyetine girdi. Emir Timur, Ankara Savaşından sonra geriye dönerken Karabağ'da kışladı. Timur, bu sırada harabe durumda olan Beylakan'ı imar etmeği düşündü. Beylakan bir ayda imar edilerek içine insanlar yerleştirildi. Beylakan, Berdaa, Gence, Erran ve Trabzon'a kadar olan yerleri Ak-Koyunlu hükümdarı Sultan Halil'e verildi.

Anahtar Kelimeler: Beylakan, Alp Arslan, Melik-şah, Hazar, Emir Timur

Abstract

Beylakan was founded by Kubad b. Firuz from the Sasanian Emperors. Then the Khazar Turks dominated this area. The people lived in brick-made houses in the city on the left of the Aras River. Selman b. Rebia has taken possession of Beylakan through the peace. Beylakan and Azerbaijan had a quiet period in the reigns of Alp Arslan and Malik-Shah from Seljuk Sultans. However, this region became the center of many problems after the death of Malik-Shah. Beylakan, has entered the dominion of Muhammad Tatar along with Azerbaijan. Emir Timur wintered in Karabakh on his way back after the Battle of Ankara. Meanwhile Timur was thinking of reconstruct the ruined Beylakan. Beylakan was construct in a month and people were placed in it. Beylakan, Berdaa, Gence, Erran and the places up to Trabzon were given to Sultan Halil, the ruler of Akkoyunlu.

Key Words: Beylakan, Alp Arslan, Malik-Shah, Hazar, Emir Timur

Structured Abstract

Sasanid ruler Kubad b. Firuz who has a battle with Khazar (Caspian) Khanate sent one of his great commanders with a number of 12,000 soldiers to Caucasus. This army captured the lands from the river known as Er-Res to Shirvan by entering the Erran district ruled by Khazars. Following this triumph, Sasanid ruler Kubad came baseide his army. Erran'da Beylakan şehri ile birlikte tamamen hudutta bulunan Berdea ve Hazar adı ile de anılan Kabala şehirlerini yaptırdı. He had the cities of Beylakan (Beyləqan) in Erran and fully frontier cities Berdea and Kabala (Qəbələ) also known as Hazar (Xəzər) constructed. Beylakan had been a vivid district until 1240 and then it became an archeological site. In Beylakan which is reconstructed by Amir Timur, there was cultivation of corn in the first place and also unhulled rice, grain and cotton according to the sources in which the city reported as agriculturally arable. In this city located on the left side of Aras River's flow direction, people dwelt in brick houses

The Turkic tribes Hun, Agaceri, Sabar and Khazars settled in Caucasus and established body politics in here. Some of the Sabars, who had settled in the basin of Kur/Kura River in the south of Caucasus, moved to Anatolia in 515 and 516 then came colser to the provinces of Cappadocia, Ankara and Kastamonu. However, they retreated from Anatolia to Caucasus in 527. In this period Sabars ruled the Erran and Shirvan districts and took part in struggles in the area by forming alliances occasionally with Byzantines and Sasanids. Establishment of Kök-Türk Khanate (Gokturks) in central Asia induced the move of Avars to the west. Because of the desire of Avars to achieve a dominance over Caucasus, two Turkic tribe confronted in the Derbent vicinage. In this battle Sabars lost their dominance over Derbent vicinage. But Khazars as allies of Sabars kept Erran, Georgia, Van Lake vicinage and Karabakh (Qarabag) under their rule for a long period of time.

Beylakan has been shown in the borders of Ermeniye (Armenia) province as its name noted in sources during the Islamic conquests. Berzea/Berdea, Beylakan, Shirvan, Sisecan, Ahlat, Bergeri/Bergiri/Muradiye, Kalikala/Erzurum and Vastan are considered as important cities of this province. Selman b. Rabia, who is inducted as district governor by Hz. Osman, conquered city amicably. Governor gave quarter for townspeople's lives and properties and had an agreement with them in return of jizya (poll tax). Abbasid Caliph El-Me'mûn began to take Turkic mercenaries in the caliphate's army due to some domestic policy changes in the last years of his caliphate's.

In the period of Caliph Mu'tasım (833-842) Turks had both quantitative and population-based superiority among Abbasid army. Turkic chieftains began governorship over several regions. One of them Muhammed el-Afshin from Sacogullari was appointed as governor of Azerbaijan, Erran and Beylakan following his governorship of Mekka and Madinah.

In the sequel, Yusuf b. Ebu's-Sac governed Azerbaijan for 26 years after being appointed by Abbasid Caliph. In his period, Azerbaijan is gathered in borders of a unitary state for the first time. The dominion of this state expanded to Ani and Debil in the west, Caspian Sea in the east, Zencan in the south and Babu'l-Ebvab in the north. Due to Berdea and Beylakan's being under the dominion of Sacogullari, both cities began to be considered as Azerbaijan's cities.

In Turkistan, Cagri Bey and Tugrul (Tughril) Bey, who were suppressed by Ghaznavid and Karakhanid states, kept out of the alliance of their uncles Arslan Yabgu and Ali Tekin and even got into a scrape because of Ali Tekin's assaults. Under these concerning circumstances, according to two brothers' common decision Tugrul Bey receded to stiff deserts whereas Cagri Bey headed towards Anatolia leading 3,000 cavalries and reached Azerbaijan. After the arrest of Seljuk chieftain Arslan Bey, Mahmud the Ghaznavid transferred this 1,000 household Oghuz group to Khorasan and gave the desert land between Nesa and Bavard to them as pasturage range. Subsequent to Arslan Yabgu, Turcomans got under the administration of beys such Yagmur, Kizil, Boga, Kaktash/Goktash and Anasioglu. Yet, because of the rising cruelty from

Ghaznavid state officers, Turcomans began to raid against surrounding area. In response, Sultan Mahmud set Arslan Cazib the Governor of Tus in motion to punish Turcomans in consideration of increasing complaints of Nesa, Bavard and Ferave people. As a result of this attack, defeated Turcomans took shelter in Dihistan and Balhan mountains. After averting danger, they launched attacks against Ghaznavids. As Ghaznavid statesmen were unable to banish Turcomans, Sultan Mahmud took action with his army himself in 1028. Turcomans with their growing population with the attendance of Oghuzs from Turkistan were drawn and quartered by Ghaznavid Sultan. As a result of this raid, Turcomans suffered 4,000 casualties and moved towards east and settled in Iraq and Azerbaijan.

Following Dandanakan victory and after a while of founding The Great Seljuk Empire, in accordance with agreed plan Tugrul Bey assumed the duty of waging conquests to the west by himself and conveyed the state's capital from Nishapur to Rey. Tugrul bey, who started conducting Anatolia conquest movement by himself from new capital Rey, appointed his maternal half-brother and his uncle Yusuf Yinal's son Ibrahim Yinal to conquer Cibali namely Hamedan and Esfahan provinces and their territories. He appointed his other uncle Arslan Yabgu's sons Kutalmish and Resul Tegin to conquer Caspian Sea area, another uncle Musa Inanc Bey's son Hasan Bey and his brother Cagri Bey's son Yakuti to conquer Azerbaijan. Besides, numerous Turcoman forces were given under command of those Seljuk princes. However, by the Musa Yabgu's son Hasan's being martyred on the Zap river's bank who were in charge of Azerbaijan conquest, Tugrul Bey appointed Ibrahim Yinal as Azerbaijan's general governor and charged him with Anatolia campaign in revenge for Hasan Bey. After all these actions, Azerbaijan was conquered including Beylakan and opened for the Oghuzs settlement.

Under the governance of Seljuk Sultans Alp Arslan and Malik Shah, Beylakan was in a quiet term but after Malik Shah's death the city has become center of several incidents. After Malik Shah's death, his son Berkyaruk ascend the throne. Yet Terken Hatun who wanted to enthrone her son and attempted to reign over behalf of her son, was defeated against Berkyaruk and receded to Azerbaijan. After this conflict, a peace treaty was made between siblings. In these premises, Beylakan alongside with Azerbaijan got under control of Mehmed/Muhammed Tapar.

Georgians raided Divin and did a vast pillage in the city in 1162. After destroying mosques, they either killed or captured some of the citizens and returned to Tbilisi. Ere long they raided against Gence (Gəncə) plundered here, killed and captured some of the citizens too then returned again to Tbilisi. In Georgian resources, it appears that King dispatched his soldiers unto Nakhcevan, outskirts of Mount Agri, Gokcay district, Berdea and even Beylakan vicinage. Meanwhile Atabek Il-Deniz was near Hamedan and decided to go back to Erran for Georgian attacks upon Azerbaijan. When he came to Azerbaijan, Georgians sent him a letter requesting extortion taxes of Gence and Beylakan. As a response, Atabek stated that he will advance towards Tbilisi.

With all these disasters; Sokmen Shah of Ahlat, Devlet Shah ruler of Erran, Saltuk ruler of Erzurum, Il-Deniz Atabek of Azerbaijan, Arslan Shah Sultan of Seljuks and Turcomans gathered in Gence and set a campaign against Georgians in 1163. Despite the King of Georgia sent an ambassador to request peace, it was not accepted.

Finally, Turkic army entered Georgia and defeated Georgians overwhelmingly. As 10,000 of Georgian Soldier were killed and also numerous captures and trophies collected. After the death of Atabek Il-Deniz, his son Muhammed Pehlivan ruled the Azerbaijan.

After Amir Emiran Omer's passing away and Ebubekir's becoming Amir of Gence disquited the Queen of Georgia. The Queen sent an army upon Gence. But Georgians couldn't intrude Gence and when they advanced towards Nakhcevan, Ebubekir fled to Tabriz. After that Georgians, seeing no defiance against them, laid waste to everywhere including Beylakan.

Mongolians, who dealt with Khwarezmshah issue, proceeded their route to the west. Cebe Noyan went to Mazandaran to capture Khwarezm ruler's hareem. After the invasion of the territory, Rey surrendered without battle. On the occasion of killing of the Hamedan governor who was appointed by Mongolians, Cebe Noyan organized a devastating attack upon Iraq-i Acem district in spring after spending the winter in Mugan plain. Afterwards they intruded to Azerbaijan and Caucasus. Mongolians advanced on Georgia after the fall of Gence. Right after the defeat of Georgian army, they marched on the Armenians over Tbilisi. Capturing cities one by one, Mongolians reached to the frontiers of Tabriz after seizing Erdebil. But they kept marching on Beylakan without ruining the city after Azerbaijan Atabek Pehlivan's surrender. Beylakan, where Mongolian ambassador killed, razed to the ground.

Amir Timur used to endeavor with melioration and charity issues in each and every place he reached or stayed during his campaigns. In the meantime, he thought to ameliorate Beylakan which had become a ruin while he was wintering over Karabag. Because this city had been in this ruinous condition for long while. Neither a standing building nor a living being was present in the city. So, Amir Timur enacted a firman ordering reconstruction of the city. Then architects and engineers started to prepare the plan of the city. According to plan; the whole city would be surrounded by dykes and there would be four bazaars, lots of houses, a hammam (public bathhouse), a caravansary, a shahrestan (subpart of a province), orchards and etc.

This city's fortification wall's outer side were to be used agriculturally and this wall's peripheral length was to be 2,400 gezs with Shari'a arschin calculation (a gez equals to 61-66 centimeters approximately), width was 11 gezs, length till minaret balconies was 15 gezs, dyke's width was 40 gezs and dyke depth was about 20 gezs. Alongside with these, houses would be constructed for the city guards and wardens on the ground of this fortification wall.

Shahzades (Princes) and Beys started to work with soldiers after a jobshare. Brick buildings' construction phase lasted about a month. Four bastions erected around four corners of the city wall. Digged dykes' width was 30 gezs and depth was about 20 gezs. Two main doors, guard towers and minaret balconies were built to the both sides of the city. The outer parts of the doors were covered with ornamented stones. In spite of the cold and rain, reconstruction of the city finished in a month. After the reconstruction work ended; the area from Beylakan, Berdea, Gence and Erran to Trabzon was given to the Akkoyunlu Ruler Sultan Halil. And Behram Shah was appointed as the commander of the Beylakan. After city became prosperous and residential, this time digging a runnel from Aras river to convey water and so finishing all melioration process for good was approved. By the order of Amir Timur, statesmen began to get busy themselves with it. Rank of this river was six parasang (sea league, equals to 5.55 – 6.23 kilometers approximately) and width should had been 10 gezs. Digging the runnel river lasted about a month and by the Amir-i Turan Timur's favor, this city gained province prosperity. After Beylakan's becoming the center of Islam lands, luminary people from all around the Turan and Iran gathered in the presence of Timur.

Giriş

Türklerin Bölgeye Gelişi

Beylakan/Baylakan Sasani hükümdarlarından Kubad b. Firuz tarafından kuruldu. Şehir kurulmadan önce Güney Kafkasya'da Cüzcan ve Erran bölgesi Hazarların hâkimiyetindeydi. Diğer bölgeler ise Doğu Roma/Bizans'ın elinde bulunuyordu. Hazarlar sık sık hududu geçip bu bölgeye akınlarda bulunuyordu. Sasani hükümdarı Kubad b. Firuz büyük kumandanlarından birini on iki bin askerle bölgeye gönderdi. Bu ordu Hazarların elinde bulunan Erran'a girdi ve Er-Res diye bilinen ırmak ile Şirvan'a kadar olan bölgeyi ele geçirdi. Arkadan Kubad ordusunun yanına geldi. Erran'da Beylakan şehri ile birlikte tamamen hudutta bulunan Berdea ve Hazar adı ile de anılan Kabala şehirlerini yaptırdı. 1240 yılına kadar canlı bir bölge olan Beylakan, 1240'da ören yeri haline geldi. Kaynakların bildirdiğine göre tarıma elverişli olan Beylakan'da başta mısır olmak üzere kabuklu pirinç, hububat ve pamuk yetişmekteydi. Aras Nehri'nin akışta solunda bulunan şehir de halk tuğladan yapılan evlerde oturmaktaydı¹. Kaynaklarda Beylakan'ın, Doğu Azerbaycan'da Aras Nehri'nin kuzeyinde Berzea/Berdea, Kür/Kura ve Terter'in döküldüğü her iki kol arasında kalan ada üzerinde olduğu kaydedilmektedir². Kuzeybatısında Hocavend³ ve Ağcabedi Rayonu, batısında Fuzuli Rayonu, kuzeydoğusunda İmişli bulunmaktadır.

Azerbaycan'a muhacereti katiyen sabit olan kavim Hunlar'dır. Doğu Avrupa'daki Hunların bir kısmı 445'de Kafkasları geçerek Azerbaycan'ın Mugan taraflarına gelip yerleştiler. Hatta Arap kaynaklarında Belesegân⁴ şeklinde yazılan güney Mugan şehri Ak-Hun denilen Türkler tarafından kurulduğu rivayet edilmektedir⁵.

Ağaçeri boyları 465 yılında Azerbaycan'a geldiler. Sasanilerden kalan bir kitabede Ağaçerilerden bahsedildiği gibi onların hakanlarından da söz edilmektedir. 508'de de Sabar Türkleri Kafkasya'nın güneyine geçtiler. Daha sonra Hazarlarla birleştiler. Sibirya kelimesi bu Türk boyunun adından gelmektedir ki bunlar XIV. Asırda Batı Sibirya'da yaşamlarına devam ediyorlardı. Kafkasya'nın güneyinde Kür/Kura Nehri havzasına yerleşen Sabarların bir kısmı 515-516'da Anadolu'ya geçerek Kapadokya, Ankara ve Kastamonu vilayetlerine kadar sokuldular. Ancak 527'de tekrar Anadolu'dan Kafkasya'ya çekildiler. Bu dönemde Sabarlar, Erran ve Şirvan bölgelerini idare ediyorlardı ki bölgede bazen Bizans ile bazen de Sasanilerle ittifaklar yaparak bölgede mücadelelerde bulunmuşlardır. Nüfusları Erran ve Şirvan'da yüz bin haneyi oluşturuyorlardı ki bu da takriben yarım milyon nüfusu teşkil ediyorlardı⁶.

531 yılında Sabarlar, "Sabar Hunları" adıyla Sasanilere karşı Bizans'ın müttefiki olarak görülmektedirler. 555'de de Sasanilere karşı tekrar savaşa başladılar. Orta Asya'da Kök-Türk Kağanlığının kurulması Avarların batıya hareket etmelerine neden oldu. Kafkaslarda hâkimiyet kurmak istemeleri üzerine Derbent havalisinde iki Türk boyu karşı

¹ Hamdullah Mustavfi, Nüzhetü'l-Qulûb, çev. Guy le Strange, Leiden 1919, s. 92; El-Belazurî, Fütûhu'l-Büldân, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

² Tacü's-Selmâni, Tarihname, çev. İsmail Aka, Ankara 1988, s. 42

³ Hocavend günümüzde Ermenilerin işgali altında bulunmaktadır.

⁴ Zeki Velidi Togan, bu kelimenin Orta Asya'daki Balasagun şehrinin ismi ile aynı olduğunu belirtmektedir. Bkz. A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 170.

⁵ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 170.

⁶ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 170-171

karşıya geldiler. Yapılan savaşta Sabarlar Derbent havalisindeki hâkimiyetlerini kaybettiler. Fakat Hazarlar, Sabarların müttefik olarak Erran, Gürcistan, Van Gölü havalisi ve Karabağ vilayetlerini uzun zaman hâkimiyetleri altında tuttular. Kür/Kura Nehri'nin kuzeyindeki Şamahı'nın batısında ve bugün harabe halinde bulunan Kabala Sabarların başkentiydi⁷.

Hazarların Kafkasya'da nüfus hareketleri fazla olduğu için Taberi, Azerbaycan'ı Hazar ülkesi olarak kabul etmektedir. Sasani Şah'ı Nuşirvan zamanında batıdan gelen ve Sasanilerle yaptıkları savaşlardan sonra on bin hane kadar önemli bir kütle teşkil eden Bulgar ve Belencer boyları Azerbaycan'ın güney bölgelerine yerleştiler. Bulgarlar ile Hazarların önemli boylarından birisinin adı Barsula/Barsul idi. İtil Bulgarları rivayetlerinde Baraç olarak anılan bu kabile Kıpçaklarda da Boroç-oğlu olarak geçmektedir. Mısır Mümluklarından bazıları bu kabileye mensup olduğu gibi Anadolu'da Diyarbakır taraflarında da bu boyun Borçoğlu olarak bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu boyun önemli kısmı Orta Kür/Kura ırmağı sağında kendi adlarıyla Borçalı olarak adlandırılan bölgede Borçalılar olarak yaşamaktaydılar. Gence'nin batısında bulunan Şamkhur şehri Hazarların bir kasabası idi. Araplar bölgeye geldikleri zaman bu bölgede Hazarlar ile karşılaştılar. Hazarlar ve Araplar arasında vuku bulan ilk savaşlar da Hazarların yerleştiği Beylakan⁸ şehri yakınlarında gerçekleşti⁹. Hazarların ilk devirleri Kafkaslarda Arap-İslam kuvvetleriyle mücadelede geçmiştir. İlk Arap-Hazar karşılaşması daha Hz. Osman zamanında vuku bulmuştur¹⁰.

İslam Fütuhâtı

Beylakan, İslam fütuhâtı sırasında kaynaklarda geçtiği adıyla Ermeniye eyaletinin sınırları içinde gösterilmektedir. Berzea/Berdea, Beylakan, Şirvan, Sisecan, Ahlat, Bergeri/Bergiri/Muradiye, Kalikala/Erzurum ve Vastan bu eyaletin önemli şehirlerinden sayılmaktadır¹¹. Hz. Osman tarafından bölge valiliğine tayin edilen Selman b. Rebia, Beylakan'ı sulh yoluyla fethetti. Şehir halkının can ve malları için aman vererek halkla cizye karşılığında bir anlaşma sağladı¹². Emevi Saltanatı sırasında Azerbaycan valiliğine Abdulaziz b. Hâtim b. En-Nu'man'ı atadı. Yeni Vali Abdulaziz, Belâzurî'nin "şehrin dağınık ve yıkılmaya yüz tutmuş olduğu" bilgisini verdiği Beylakan'ı yeniden imar ettirdi¹³. Bundan sonra bölgeye uzun bir dönem Müslümanlar hâkim oldu.

Abbasi halifesi El-Me'mûn, hilafetinin son yıllarında iç politikadaki bazı gelişmeler sebebiyle hilafet ordusuna Türklerden ücretli askerler alınmaya başladı. Özellikle Halife Mu'tasım zamanında (833-842) gerek sayı ve gerekse nüfus bakımından Abbasi ordusundaki üstünlük Türklerin eline geçti. Abbasi ordusunda görev alan Türk kumandanları başlangıçta yalnız askeri vazifelerde bulunurken zamanla halifeler üzerindeki baskıları artınca merkez

⁷ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 171-172

⁸ Sasani hükümdarı Anuşirvan (I. Husrev 531-579) Derbent şehrinin surlarını ve bu şehir ile Hazar Denizi arasındaki surları Hazar ve Türk akınlara karşı yaptırmıştır. Ona göre Türkler bu surlar sayesinde Beylakan ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerine yayılamayacaklardı. Bkz. Bayram Arif Köse, Sacoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929, İstanbul 2017, s. 50

⁹ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 172

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 2019, s. 38

¹¹ Köse, Sacoğulları ve Güney Kafkasya, s. 48

¹² Belâzurî, Fütühu'l-Büldân, s. 290

¹³ Belâzurî, Fütühu'l-Büldân, s. 293

dışında görevlere tayin edildiler¹⁴. Esasen Halifelerin siyasi ve askeri otoritelerinin zayıflaması üzerine de eyaletlerdeki Türk valiler kuvvetlenmeye ve yavaş yavaş merkezden daha bağımsız hareket etmeye başladılar. Mısır'da kurulan Tolun-oğulları ve İhşidiler, Azerbaycan'da Sac-oğulları bunların en meşhurlarıdır¹⁵.

Aslen Uşrusana menşecili olan Sac-oğullarından Muhammed el-Afşın Mekke ve Medine valiliği yaptıktan sonra Azerbaycan, Erran ve Beylakan valiliğine atandı.¹⁶ 909 yılı Mart ayında da Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğine Yusuf b. Ebu's-Sac atandı. O, bölgedeki problemlerle uğraşırken, Ruslar, 912-913'de Gil, Deylem, Cürcan sahili, Berzea/Berdea, Erran, Beylakan ve Azerbaycan halkıyla savaşa tutuştular. Onlar bu saldırılarda Bakü'ye kadar gelmişlerdir¹⁷.

Abbasi Halifesi tarafından Azerbaycan valiliğine atanan Yusuf b. Ebu's-Sac, 26 yıl süren valilik görevinde bulundu. Bu dönemde Azerbaycan ilk defa tek bir devletin sınırları içinde toplandı. Bu devletin hâkimiyeti batıda Anı ve Debil'e doğuda Hazar Denizi'ne güneyde Zencan'a, kuzeyde ise Bâbü'l-Ebvâb'a kadar uzandı. Sacoğullarının hâkimiyeti Berzea/Berdea ve Beylakan'ı da içine aldığı için bu iki şehir de Azerbaycan şehirleri arasında sayıldı¹⁸. Kafkasya'nın Müslüman Arapların eline geçmesinden sonra ilk fetihler döneminden itibaren Müslüman hanedanlar döneminde önem kazanan Doğu Trans-Kafkasya yolu Bakü, Bâbü'l-Ebvâb, Beylakan ve Berzea/Berdea gibi merkezlerin sürekli gelişmesine ve buradaki refahın artmasına imkân sağladı¹⁹. Abbasi Halifeliliğinin zayıflaması üzerine Azerbaycan, Şedadilerin hâkimiyetinde bulunan Gence, Nahcivan, Berzea/Berdea, Dübeyl ve Beylakan gibi Erran bölgesi Doğu Roma İmparatorluğu'na vergi vermek suretiyle bu devletin yüksek hâkimiyetini kabul ettiler²⁰.

Selçuklular ve Azerbaycan'ın Fethi

Türkistan'da Gazneli, Karahanlı devletlerinin baskılarına uğrayan Çağrı ve Tuğrul Beyler, amcaları Arslan Yabgu ve Ali Tekin ittifakının dışında kalıp hatta Ali Tekin'in saldırılarına uğradıkları için zor duruma düştüler. Bu endişeli durumda iki kardeşin verdikleri karara göre Tuğrul Bey geçilmesi zor çöllere çekilirken Çağrı Bey üç bin kişilik bir süvarinin başında Anadolu üzerine hareket etti²¹. 1018'de Horasan, Rey ve Azerbaycan yoluyla Anadolu'ya doğru yola çıktı. Çağrı Bey, Azerbaycan'a geldiği zaman burada Türkmenlerle karşılaştı. Onları da yanına alarak Anadolu girdi²². Çağrı Bey'in Azerbaycan'da faaliyette bulunup bulunmadığı kaynaklarda fazla yer almamaktadır. Burada Türkmenlerin varlığı ve

¹⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s. 29

¹⁵ Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s. 29

¹⁶ Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s. 29-30; Köse, Sacoğulları ve Güney Kafkasya, s. 144

¹⁷ Köse, Sacoğulları ve Güney Kafkasya, s. 212-213, 227-228

¹⁸ Köse, Sacoğulları ve Güney Kafkasya, s. 340-341

¹⁹ Köse, Sacoğulları ve Güney Kafkasya, s. 388

²⁰ Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I, Ankara 2006, s. 26

²¹ Bu akın hakkında bakınız İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti 1015-1021", İstanbul 1953, s. 260-274;

²² Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 53

Çağrı Bey'i Türkmen kuvvetleriyle desteklemeleri ciddi bir Türkmen yerleşiminin olduğunu göstermektedir.

Sultan Mahmut, 1025'de Semerkand toplantısından alınan kararlar icabı Karahanlılar ile ittifak yaptıktan sonra Oğuz Başbuğu Arslan Yabgu ve arkadaşlarını tutuklattı. Bunun ardından da yurdunu ve oymaklarını yağdırdı. Dört bin hanelik bu Oğuz grubunu Horasan'a naklederek Nesa ve Baverd arasındaki çöl bölgesini Türkmenlere otlak olarak verdi. Arslan Yabgu'dan sonra Türkmenler, Yağmur, Kızıllı, Boğa, Köktaş/Göktaş ve Anasioğlu gibi beylerin idaresinde kaldılar. Diğer Oğuz gruplarından ayırmak için onlara "Irak Oğuzları" veya Arslan Yabgu'ya nispetle "Yabgulular" adı verilen Türkmenler, çok akıncı ve faal bir hayat sürdükleri görülmektedir²³. Gazneli devlet memurlarının zulüm yapmaları üzerine Türkmenler etrafa akınlar yapmaya başladılar. Bunun üzerine Sultan Mahmut, Nesa, Baverd ve Ferave halkının şikâyetlerinin artması dolayısıyla Tûs valisi Arslan Cazib'i Türkmenleri cezalandırmak için harekete geçirdi. Bu akın sonucunda bozguna uğrayan Türkmenler Dihistan ve Balhan dağlarına sığınarak tehlikeyi atlattılar. Tehlikenin atlatılmasından sonra tekrar Gaznelilere karşı akınlara giriştiler. Böylece Gazneli devlet adamlarının Türkmenleri tenkil imkânı olmayınca sultan Mahmud, 1028'de ordusuyla bizzat harekete geçti. Türkistan'dan gelerek onlara katılan Oğuzlarla gittikçe nüfusları artan Türkmenler, Gazne sultanı tarafından perişan edildiler. Bu baskında dört bin kadar zayıat veren Türkmenler batıya doğru harekete geçerek Irak ve Azerbaycan'a yerleştiler²⁴.

Arslan Yabgu'nun tutuklanmasından sonra Selçukluların lideri olarak idareyi ele alan Çağrı, Tuğrul ve Musa İnanç Yabgu Gaznelilere karşı mücadeleye atıldılar. Bu mücadeleler 28 Mayıs 1040'ta kazanılan Dandanakan Zaferi ile kurulan Selçuklu Devleti'ni kurmaya muvaffak oldular. Sistemli olarak geliştirilen fetih planları gereğince kısa süre içerisinde sınırlarını genişletmek fırsatını bularak ve XI. yüzyıl Türk Dünyasının önemli bir devleti hâline geldiler. Savaşın sonu Merv şehrinde bütün Selçuklu başbuğ ve şehzadelerinin de katıldığı büyük kurultayda alınan bir kararla, kazanılan bu tarihi zaferi bildirmek amacıyla Tuğrul Bey'in imzasıyla, başta Abbasi Halifesi olmak üzere, bütün Karahanlı hükümdarına Buhara'da Ali Tekin-oğullarına, Böri-Tegin'e ve Türkistan büyüklerine, İran'daki yöresel emirliklere (Kâkûya-oğulları) birer fetihname gönderildi. Önemli kararlardan biri de Tuğrul Bey, fiilen ve hukuken Sultan olarak başkent Nişapur'da oturacak ve batı yönündeki fetihlerini üstlenecekti²⁵. Böylece toplanan kurultayda Selçuklular bir yandan kurulan devletin teşkilatını oluşturup diğer yandan da ülkeleri paylaşmış oldular. Buna göre, Çağrı Bey'e, Merv merkez olmak üzere Horasan'ın büyük bir kısmı, Musa Yabgu'ya ise, Bust, Herat, Sistan ve etrafındaki ele geçireceği yerler, kadar uzanan bölge, Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd Bey'e Tabasayn vilayeti ile Kirman bölgesine tayin edildi. Tuğrul Bey ise büyük sultan olarak batıdaki fetihleri gerçekleştirmek üzere Irak tarafına gitti. Anne bir kardeşi İbrahim Yınal, Çağrı Bey'in oğlu Yakuti ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış onun yanında

²³ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, Târih-i Güzide, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018 s. 342; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur, çev. Ahmed Ateş, Ankara 2020, I, s. 88; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 53

²⁴ İbn ü'l-Esir, El-Kâmil Fi't-Tarih, çev. Abdulkerim Özyayın, İstanbul 1987, s. 291-294

²⁵ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti s. 66; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara 1995, s. 26-27.

kalmışlardır. Rey şehri ele geçirilip başkent yapılınca İbrahim Yınal Hemedan'a, Yakuti Zengan ve Azerbaycan taraflarına, Kutalmış ise Gurgan ve Damgan'a gönderildi²⁶.

Dandanakan zaferini müteakip Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kurulmasından bir süre sonra kararlaştırılan plan uyarınca batı yönünde gelişen fetihleri yürütme görevini bizzat üslenen Tuğrul Bey, devletin başkentini Nişapur'dan Rey kentine nakletti (1043). Böylece Azerbaycan ve Anadolu üzerine Selçuklu ordularının düzenli seferleri başladı²⁷. Özellikle Başkent'in Rey'e taşınmasından sonra Selçuklu Başbuğları arasında yeniden görev dağılımı yaptı. Anadolu'nun fetih hareketini bizzat yeni başkent Rey'den yürütmeye başlayan Tuğrul Bey, amcası Yusuf Yınal'ın oğlu ve anne bir üvey kardeşi İbrahim Yınal'ı Cibal yani Hemedan ve İsfahan il ve yörelerinin fethi için görevlendirdi. Diğer amcası Arslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış ve Resul Tegin'i Hazar Deniz'i bölgesinin, öteki amcası Musa İnanç Bey'in oğlu Hasan Bey'i ile kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi Azerbaycan'ın fethine memur etti. Ayrıca bu Selçuklu prenslerinin buyrukları altına kalabalık Türkmen kuvvetleri de verildi²⁸. Ancak Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirdiği Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ın Zap kıyısında şehit edilmesi üzerine, Tuğrul Bey Azerbaycan genel valiliğine İbrahim Yınal'ı atadı ve Hasan Bey'in öcünü alması için Anadolu seferi ile görevlendirdi. Bütün faaliyetlerden sonra Beylakan da dâhil olmak üzere Azerbaycan fethedildi ve Oğuzların yerleşimine açıldı. Bundan sonra Azerbaycan Anadolu göç eden Oğuz boylarının durakladığı bir Oğuz üssü durumuna geldi. Böylece diğer Azerbaycan şehirleriyle birlikte Beylakan'da Selçuklu hâkimiyeti başladı.

Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde sakin bir dönem geçiren Beylakan ve Azerbaycan, Melikşah'ın ölümü üzerine birçok hadisenin merkezi durumuna geldi. Melikşah'ın vefatından sonra oğlu Berkyaruk tahta geçti. Ancak kendi oğlu thta geçirmek isteyen ve oğlu adına saltanat davasına kalkışan Terken Hatun, Berkyaruk karşısında mağlup olarak Azerbaycan'a çekildi. Burada da mücadelesini sürdürdüyse de mücadeleyi kaybederek Muhammed Tapar'ın yanına gitti. Berkyaruk Selçuklu Devletine hâkim ve Haçlılarla mücadele ettiği bir sırada Gence'ye melik olarak atadığı Muhammed/Mehmed Tapar da kendisine sığınan Terken Hatun'un tarafını tutan meliklerin yardım ve tahriki ile 1099'da isyan etti. Yapılan savaşta Sultan Berkyaruk mağlup olunca Gevherayin, Artuklu İlğazi, Gür-buğa, Çökermiş ve Horasan meliki Sancar dâhil olmak üzere önemli emirler Mehmed Tapar'ın yanına geçtiler. Buna rağmen Sultan Berkyaruk, Hemedan civarında yapılan savaşta Muhammed Tapar'ı ciddi bir mağlubiyete uğrattı²⁹.

Bunun üzerine Mehmed Tapar Horasan'a kardeşi Sancar'ın yanına gitti. Bu defa Mehmed Tapar kardeşi Sancar ile birlikte kuvvetlerini toplayarak ve Sultanı takip ederek Hilafet merkezine geldiler. Esasen Sultan Berkyaruk da kazandığı zaferden sonra kardeşlerinin birleştiğini haber alınca hasta ve yorgun olarak Bağdat'a doğru hareket etti. İki kardeş orduları 1101 tarihinde karşı karşıya geldi. Birinci gün akşama kadar savaş düzeninde beklediler, şiddetli soğuk yüzünden aralarında savaş olmadı. İkinci gün tekrar iki Selçuklu

²⁶ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur, I, s. 102-103

²⁷ Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 34

²⁸ Yınanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, s. 39-40

²⁹ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, Târih-i Güzide, s. 354-355; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti s. 180

ordusu karşı kaşıya geldiler Her iki taraftan düello için çıkan askerler, birbirlerine yaklaşıncaya sarılarak kucaklaşıp ve selam verip geriye dönüler. Bu durum birbirini tanıyan askerlerin artık mücadeleden bıktığını gösteriyordu. Nitekim Mehmed Tapar'ın askerlerinden bir gurup emir Buldacı, Sultan Berkjaruk'un veziri Ebul-Mehasin ve Emir Ayaz ile görüştüler ve barışa karar verdiler (27 Aralık 1101). Bu antlaşma ile saltanat Berkjaruk'ta kalıyor, Mehmed Tapar, Gence Meliki sıfatıyla Azerbaycan, Diyarbakır ve Elcezire eyaletlerine hâkim olduğu gibi kapısında üç nöbet çalınması kararlaştırıldı. Böylece yeminle teyit edilen bu muahede ile Selçuklu Devlet'i resmen ikiye bölündü³⁰. Böylece Beylakan, Azerbaycan ile birlikte Mehmed/Muhammed Tapar'ın hâkimiyetine girdi.

Irak Selçuklu Devleti ve Beylakan Bölgesi

Sultan II. Melik-şah, Irak Selçuklu tahtına oturduktan sonra kardeşi Mesut'un emriyle yedi yıldır Ferrezin/Kazvin kalesinde hapsedilmiş bulunan Süleymanşah, kale muhafızı Emin üd-din Muhtass'ın girişimleriyle serbest bırakıldı. Süleymanşah daha sonra Azerbaycan'a giderek Atabek İldeniz, Muzaffer üd-Din Alp Argun, Meraga hâkimi Nusret üd-Din Arslanapa Hasbeg, Alpkuş Künehar, Fahr Ed-Din Zengi ve hanımının kardeşleri Harezmsah Yınal-tekin ve Yusuf gibi emirlerle birleşti³¹. Sultan Muhammed, Hasbeg'i ortadan kaldırıp rahatladığında Süleymanşah büyük bir ordu ile Hemedan'a doğru hareket etti. Esasen bu sırada Sultan Muhammed'in ordusu dağıldığından dolayı yanında çok az sayıda asker bulunuyordu. Sultan Muhammed'in ordusu dağıldığından dolayı Süleymanşah Irak'ın sultanı oldu. Ancak Süleymanşah'ın vezirini ve Emir-i Hacib Harezmsah Yusuf'un değiştirilip yerlerine Şems üd-Din Ebu Necib'in vezirliğe, Muzaffer üd-Din Alpergu'nun haciplik makamına getirmek istedi. Onun bu düşüncesi Hacib Harezmsah Yusuf tarafından duyulması üzerine sultanın eşi olan kız kardeşi ile anlaşarak ordunun isyan ettiğini ve yakalamak için hareket ettiklerini Sultan Süleymanşah'a söylemesi üzerine, sultan hazinelerini alarak kaçtı³².

Bu haber sultan Muhammed'e ulaştığı zaman habere inanmadı. Ancak güvenilir kişilerin peş peşe aynı haberi getirmeleri üzerine Hemedan taraflarına hareket etti. Burada köşkler yaptırdı ve bu arada hükümdarlığı da kabul edildi. Bu olaylar olurken tahtı bırakıp kaçan Süleymanşah ise 1155'te önce Horasan'a ardından da İsfahan taraflarına gelerek şehrin valisi Câmedar Reşid'e elçi göndererek şehre kabul edilmesini istedi. Ancak isteği kabul edilmeyince Bağdad'a gitti ve Halife'nin himayesine girdi. Halife onu iyi karşılayıp, eksiklerini tamamladı ve saltanat aletleri ile birlikte silah verdi. Durumu düzelen Süleymanşah daha sonra Bağdad'dan Azerbaycan'a gitti. Atabek İldeniz'in yanına gelen Süleymanşah için bu bölgede büyük bir ordu toplamaya başladılar. Bunlardan haberdar olan Sultan Muhammed Hemedan'da toplanan tam teçhizatlı bir ordu ile onların üzerine yürüdü. Nihayet iki ordu Aras Nehri kenarında Beylakan'ın altındaki Nâv Ağuş geçidinde karşılaştılar. Yapılan savaşta Süleymanşah mağlup olarak Musul'a kaçtı. Sultan Muhammed de savaştan sonra Atabek İldeniz'i affederek gönülünü aldı³³.

³⁰ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti s. 180; Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 166

³¹ Reşidü'd-din Fazlullah, Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Tarihi, çev. Erkan Göksoy, H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2011, s. 225; Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 264

³² Reşidü'd-din Fazlullah, Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Tarihi, s. 226

³³ Reşidü'd-din Fazlullah, Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Tarihi, s. 227-229

Fahr ed-Din Şeddad 1153 tarihinde Erzurum tahtında bulunan İzz ed-Din Saltuk'a elçi göndererek zayıfladığını dolayısıyla Anı'yı Gürcülere karşı müdafaa edemediğini ve şehri kendisine vererek hizmetinde kalacağını ifade etti. Esasen Şeddad daha önce Saltuk'un kızını istemiş Saltuk Bey'de bu teklifi reddetmişti. Bundan dolayı Erzurum hükümdarına kızgındı ve ona karşı oyun oynuyordu. Çünkü Şeddad, bu sırada Anı'ya bir günlük mesafede bulunan Gürcü kralı Dimitri'ye de haber göndererek onu da memleketine davet etti. Oynanan oyundan haberi olmayan Erzurum hükümdarı Anı önlerine gelince Gürcü kralının saldırısına uğradı. Tedbirsiz yakalanan Saltuklu ordusu bozguna uğradı. Bir hayli esir verildi ki Saltuk Bey'de bunların arasındaydı. Bu sebeple Erzurum hükümdarının damadı olan Ahlat şahı Sökmen³⁴ ile Artuklu hükümdarları krala yüz bin dinar altın fidye göndererek Saltuk'u kurtarmak için anlaşma yaptılar. Böylece serbest bırakılan Erzurum hükümdarı ülkesine geri döndü³⁵. Bununla birlikte Gürcüler Anı'yı alamadılar. Çünkü Anı keşişleri 1155 yılında şehri Şeddad'ın kardeşi Fazlun'a teslim ettiler. Bir müddet sonra Anı keşişleri Fazlun'a isyan ederek şehri bu sefer Gürcülere teslim ettiler. Gürcü kralı Giorgi şehre girdikten sonra Şeddadilerin servetini yağmalattıktan sonra şehrin valiliğini Hacip Sa'dun'a vererek Tiflis'e geri döndü³⁶.

Bu hadise üzerine Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm süren Türk hükümdarları orduları toplayarak 1161'de harekete geçtiler. Bunlar Ahlat şahı II. Sökmen, Erzurum hükümdarı Saltuk, Erzen ve Bitlis Bey'i Togan Arslan'ın oğlu ve Saltuk Bey'in diğer damadı Fahr ed-Din Devletşah, Kars ve Sürmeli beyleri ve Artuklu hükümdarı Necm ed-Din Alpı idi. Ancak Türk hükümdarları Artuklu hükümdarını beklemeden harekete geçerek Anı üzerine yürüyerek şehri 1161 Ağustos ayında kuşatma altına aldılar. Bu esnada Gürcü kralı Giorgi Türk ordularının üzerine saldırmaya başladı. Bu sırada Türk ordusunda beklenmedik bir olay oldu ve Erzurum hükümdarı İzz ed-Din Saltuk habersiz olarak çekildi. Saltuk Bey'in çekilmesi Türk ordusunun bozguna uğramasına neden oldu. Zira Saltuk Bey, Gürcü kralı Dimitri'ye esir olduğu zaman, hayatta olduğu müddetçe ona ve oğullarına karşı savaş yapmayacağına dair yemin etmişti. Türk ordusunda şehit ve esirler oldukça fazlaydı ki Saltuk Bey'in oğlu Bedr ed-Din de bulunuyordu³⁷.

Mağlubiyet haberini Malazgirt'e alan Necm ed-Din Alpı geriye Meyyâfârikîn'e döndü. Büyük âlim Cemal ed-Din'i Gürcü kralına göndererek Ahlat-şahı Sökmen'in esir olan askerlerini kurtardı³⁸. Gürcüler 1162 Temmuz ayında Divin'e baskın yaparak şehirde büyük bir yağma yaptılar. Camileri tahrip ettikten sonra halkın bir kısmını öldürüp bir kısmını da esir ederek Tiflis'e döndüler. Az sonra da Gence üzerine akın yaparak burayı da yağmalayıp halkı öldürerek bir kısmını da esir alarak Tiflis'e götürdüler³⁹. Gürcü kaynağında Kralı askerlerini

³⁴ Ahlat şahı Sökmen İzz ed-Din Saltuk'un kızı Şah-Banu ile evlenmişti. Yardımın toplanmasında Şah-Banu başlıca rolü oynamıştır. Bkz. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletler Tarihi, İstanbul 2004, s. 27

³⁵ İbnü'l-Azrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı), çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 114; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletler Tarihi, s. 26-27

³⁶ İbnü'l-Azrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı), s. 127; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletler Tarihi, s. 27-28

³⁷ İbnü'l-Azrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı), s. 127

³⁸ İbnü'l-Azrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı), s. 127-128

³⁹ İbnü'l-Azrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı), s. 130; Ali El Hüseyini, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, çev. N. Lügal, Ankara 1999, s. 110

Nahçıvan'da, Ağrı Dağı çevresinde, Gökçay bölgesinde, Berza ve Beylakan⁴⁰ havalisine kadar sevk ettiği bilgileri yer almaktadır⁴¹. Bu sırada Hemedan taraflarında olan Atabek İl-Deniz, Gürcülerin Azerbaycan'a saldırımları karşısında Azerbaycan'a ve Erran'a dönmeye karar verdi. Atabek İl-Deniz Azerbaycan'a geldiği zaman Gürcüler kendisine mektup yazarak Gence ve Beylakan'ın haracını istediler. Bunun üzerine Atabek, Tiflis üzerine yürüyeceğini bildirdi⁴². Bu felaketler üzerine Ahlat şahı Sökmen, Erran hakimi Devlet-şah, Erzurum hükümdarı Saltuk, Azerbaycan Atabeği İl-Deniz, Selçuklu Sultanı Arslan-şah ve Türkmenler 1163'de Gence'de toplanarak Gürcülere karşı sefere çıktılar. Gürcü kralı elçi gönderip barış istediye de kabul edilmedi. Nihayet Gürcistan'a giren Türk ordusu Gürcüleri ağır bir bozguna uğrattı. On bin kadar Gürcü askeri öldürüldüğü gibi pek çok esir ve ganimet aldılar. Gürcü kralı kaçarak hayatını kurtardı. Gürcistan'a dağılan Türk ordusu burayı yağmaladıktan sonra Selçuklu Sultanı ve Atabek İl-Deniz Gence'ye, Sökmen Ahlat'a, Saltuk'ta Erzurum'a geri döndüler⁴³.

Azerbaycan, Atabek İl-Deniz'in ölümünden sonra oğlu Muhammed Pehlivan Azerbaycan'a hâkim oldu. Onun dört oğlu bulunuyordu. Bunlardan Kutluk İnanç ve Emir Emirân İnanç Hatun'dan, Ebubekir başka bir Türk anneden Özbek ise bir cariyeden dünyaya gelmişti. Pehlivan'ın Atabeyliği zamanında amcası Muzaffer ed-Din Kızıl Arslan da Azerbaycan'da bulunuyordu. Amcasının çocuğu olmadığı için Pehlivan'ın oğlu Ebubekir, Kızıl Arslan Bey'in yanında bulunuyordu. Ebubekir aynı zamanda Azerbaycan ve Erran'ın hâkimi durumundaydı. Diğer oğullarından Kutluk İnanç ve Emir Emirân Ömer'i Rey, İsfahan ve Irak'ın diğer bölgelerine atadı. Ayrıca amcası Kızıl Arslan'ı kendi yerine atadığı gibi oğullarına da ona itaat etmelerini söyledi⁴⁴. Böylece İldenizlilerin başına Kızıl Arslan geçti⁴⁵.

Atabek Kızıl Arslan yanında evlendiği İnanç Hatun ile Hemedan'a geldi. III. Tuğrul'un tutuklanması üzerine Sencer b. Süleyman'ı Irak Selçukluları tahtına çıkardı. Ancak Bağdat Abbasi halifesinden aldığı "tahta oturman lazım" şeklindeki tavsiye ve destekle Sencer'i hapsedirdi. Böylece Kızıl Arslan Hemedan'da Selçuklu tahtına oturarak günde beş nevbet çaldırdı. Fakat onun bu hükümdarlığı uzun sürmedi⁴⁶. Atabek Kızıl Arslan, İnanç Hatun'a gerektiği kadar iltifat ve sevgi göstermiyordu. Bu soğukluk üzerine İnanç Hatun ondan nefret etmeye başladı. Ayrıca Irak emirleri de iktalarını kaybetme korkusu yaşıyorlardı. Sonunda muhalifler birleşerek bir gece sarhoş durumda çadırında uyuyan Kızıl Arslan'ı hançerleyerek öldürdüler (1191)⁴⁷.

Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra Azerbaycan Atabeyliğinin başına Kutluk İnanç geçmek istedi. Bunun için o, devraldığı mirası ayrı anneden dünyaya geldiği kardeşi Ebubekir'le mücadele etmek zorunda kaldı. Ebubekir, amcasının öldürüldüğü haberini alınca Azerbaycan'a gelerek Nahçıvan'a girdi. Atabek Pehlivan'ın hanımlarından Zahide hatun da

⁴⁰ Beylakan adı kaynakta Balkun olarak yer almaktadır. *Bak.* Gürcistan Tarihi, Yay. Erdoğan Merçil, Ankara 2003, s. 354

⁴¹ Gürcistan Tarihi, s. 354

⁴² Ali El Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 110-111; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1998, s.74

⁴³ Ali El Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 111-114; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 27-28

⁴⁴ Ali El Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 121; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 286

⁴⁵ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 286

⁴⁶ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 291

⁴⁷ Ali El Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 127; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 291

burada bulunuyordu ve devletin hazineleri Nahçıvan civarında bulunan Alınca kalesinde toplanmıştı. Ebubekir'in gelmesi üzerine Zahide Hatun, onu Nahçıvan'ın hâkimi yaptığı gibi Alınca kalesini de ona verdi. Bundan sonra Ebubekir Gence üzerine yöneldi. Buranın emiri kendisini karşılayarak şehri teslim etti. Böylece tekrar Azerbaycan'ın hâkimi oldu⁴⁸.

Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul Bey, Emiri Sipehsalar Hüsam ed-Din Dizmari ve Türkmen beyi Mahmud b. Anasioğlu tarafından tutuklu bulunduğu hapisten çıkarıldı. Bunun üzerine Sultan III. Tuğrul Bey Hemedan'a gelmek üzere yola çıktığı zaman Kutluk İnanç, kardeşi Emiri Emirân ve anneleri, Sultanı takibe başladılar nihayet iki taraf arasında yapılan savaşta Sultan galip gelerek Hemedan'da tahta oturdu⁴⁹. Bu mağlubiyet üzerine İnanç Kutluk Harezşah Tekiş'ten yardım istedi. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Tekiş Irak'ı ele geçirmek için ordusuyla hareket etti. Ancak İnanç Kutluk ve annesi İnanç Hatun bu kuvvetli hükümdardan korkarak Sercihan kalesine çekildiler. Tekiş'te Rey ve çevresini ele geçirdi. Sultan III. Tuğrul, Tekiş ile anlaşmak zorunda kaldı⁵⁰.

Selçuklu Sultanı İnanç Hatun'a bir mektup gönderdi. İnanç Hatun bu mektuba verdiği cevapta, Sultana mail olduğunu ve kendisini cariyeliğe kabul etmesini teklif etti⁵¹. Böylece Sultan III. Tuğrul'un bu teklifi kabul etmesi üzerine İnanç Hatun Hemedan'a gelerek Sultanla nikâhlandı (1192). Fakat bir süre sonra sultanın yanında hayatını kaybetti⁵². Öte yandan Sultan III. Tuğrul, Harezmlilerin elinde bulunan Rey'i tekrar ele geçirebilmek için harekete geçti. Şehri kuşattıktan sonra buraya hâkim oldu. Kutluk İnanç, Harezmlilerden aldığı yardımla Sultanın üzerine yürüdü. Ancak mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Sultan Tekiş bizzat harekete geçti ve kuvvetli bir öncü birliği ile Kutluk İnanç'ı Rey'e gönderdi. İki taraf arasında barış görüşmeleri sonuçsuz kalınca savaşa başladılar. Savaş sırasında Sultan III. Tuğrul yere düştü. Kutluk İnanç, onun yanına geldi. Sultan kendisinin kaldırılmasını istediye de Kutluk İnanç bunu kabul etmeyerek Sultanın başını kesti. Bu durum Harezşah Tekiş'in hoşuna gitmedi. Böylece III. Sultan Tuğrul hayatını kaybetti ve Selçukluların ilk sultanı Tuğrul Bey'in Rey'de bulunan türbesine gömüldü. Sultanın kesik başı Bağdat'a Halifeye gönderildi⁵³.

İnanç Hatun'un oğlu Kutluk İnanç, bundan sonra Azerbaycan'a gelerek Tebriz yakınlarında kaldı. Burada kardeşi Emir Emirân Ömer ile babasının adamları da bulunuyordu. Birlikte Azerbaycan hâkimi Ebubekir'in üzerine yürüdüler. Yapılan savaşta Ebubekir tarafından mağlup edildiler. Bunun üzerine İnanç Mahmud Irak'a Emir Emirân ise Şirvan'a gitti⁵⁴. Şirvanşah kendisine hüsnü kabul göstererek ikramda bulundu. Burada Şirvanşah'ın kızı ile evlendikten sonra kraliçeden yardım istemek amacıyla Gürcistan'a gitti. Kraliçe ordusuyla Emir Emirân'ı destekledi. Türkmenlerinde katılmaları üzerine kuvvetli ordu vücuda getirildi. Müttefik ordu bundan sonra kardeşi Ebubekir'in üzerine yürümeye

⁴⁸ Ali El Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 127

⁴⁹ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 292

⁵⁰ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 292

⁵¹ Bu teklifte elindeki hazineleri ve malları tetricen kendisine teslim edeceğini de ifade etti. Bkz. Ali El Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 129

⁵² Rivayete göre Sultana, bu hatunun Kızıl Arslan'a yaptığı ihaneti kendisine de yapacağı telkin edildi. Bunun üzerine Tuğrul'da onun yayının kirişi ile boğdurulmasını emretti. *Bak.* Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 292

⁵³ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 293

⁵⁴ Ali El Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 129-130

başladılar. Beylakan'a yaklaştıkları bir sırada Ebubekir de askerleriyle karşılarına çıktı. Nihayet Beylakan yakınlarında iki ordu birbirine hücum etti. Yapılan savaşta Ebubekir mağlup oldu. Kardeşinin kölelerinden biri onu öldürmek istediye de Ebubekir'in kendisini tanıtmaması üzerine köle onu ata bindirerek Beylakan'a götürdü. Kaçan askerleriyle burada buluştuktan sonra Nahçıvan'a döndüler. Emir Emirân Ömer'de Gence'ye gelerek burayı kuşattı. Fakat şehir halkı Emirân'ın yanında Gürcü askerlerini görünce şehri teslim etmediler. Ardından da haber göndererek Gürcü askerlerini uzaklaştırması halinde teslim edebileceklerini söylediler. Bunun üzerine Emir Emirân Ömer yanındaki Gürcü ordusunu uzaklaştırarak kendisi ve üç Gürcü emiri olduğu halde Gence'ye girerek tahta oturdu. Fakat çok yaşamadı zira az sonra hayatını kaybetti. Gence halkı tekrar Ebubekir'e haber göndererek Gence'ye hâkim olmasını istediler. Böylece Ebubekir tekrar Gence'ye hâkim oldu⁵⁵.

Emir Emirân Ömer'in hayatını kaybedip Ebubekir'in Gence Emir'i olması Gürcü Kraliçesini tedirgin etti. Kraliçe Gence üzerine ordu gönderdi. Ancak Gence'ye giremeyen Gürcüler, Nahçıvan üzerine yönelince Ebubekir Tebriz'e kaçtı. Bundan sonra Gürcüler kendilerine kimsenin karşı koyamayacağını görünce her yeri yakıp yıktılar ki bu yerler arasında Beylakan da bulunuyordu⁵⁶. Gürcü kaynağında da Gürcü kraliçesi Tamara zamanında Gürcü ordularının Beylakan, kuzeyde Ağrı bölgesi ve Aras kıyılarına kadar uzanan bölgelere akınlar yapıldığı yazmaktadır⁵⁷.

Harezmşahlar meselesini halleden Moğol orduları batıya doğru yollarına devam ettiler. Cebe Noyan Harezm hükümdarının haremını ele geçmek üzere Mazandaran'a girdi. Bölgeyi ele geçirdikten sonra Rey savaşmadan teslim oldu. Kışı Mugan ovasında geçiren Cebe Noyan Hemedan'da Moğolların atadığı valinin öldürülmesi üzerine ilkbaharın gelmesi ile Irak-ı Acem bölgesine tahripkâr bir akın yaptı⁵⁸. Daha sonra Azerbaycan ve Kafkasya'ya girdiler. Moğollar Gence'nin düşmesi üzerine Gürcistan üzerine yürüdüler. Gürcü ordusunun mağlup olması üzerine Tiflis üzerinden Ermenilerin üzerine yöneldiler. Şehirleri teker teker hâkimiyet altına alan Moğollar Erdebil'i ele geçirdikten sonra Tebriz önlerine geldiler. Ancak Azerbaycan Atabeyi Pehlivan'ın teslim olması üzerine şehre dokunmayarak Beylakan üzerine yürüdüler. Moğol elçisinin öldürüldüğü Beylakan yerle bir edildi⁵⁹. Böylece Beylakan harabe bir hale geldi. Şehrin bu harabe durumu Emir-i Turan Timur'un Beylakan önlerine gelmesine kadar sürdü.

Emir Timur ve Beylakan

Ankara Savaşından dönerken Emir Timur, İslam memleketlerine zarar vermelerini önlemek amacıyla Gürcülerin üzerine akın yapmaya karar vererek harekete geçti (Temmuz 1403). O, Kars' a geldiği zaman şehzade ve emirleri topladı. Bunlardan torunu Ebu Bekir'e Bağdat vilayetini verdiği gibi Irak'ın emir ve askerlerini de ona bağladı. Timur birkaç gün sonra Berts kalesine ulaştı. Kale yüksek bir dağın tepesine bulunduğu gibi etrafı da yüz elli gez yüksekliğinde taşla örülmüş surlarla çevriliydi. Kaleye giden yollar sarp, karışık ve dardı.

⁵⁵ Ali El Hüseyini, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 130-132

⁵⁶ Ali El Hüseyini, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 132-133

⁵⁷ Gürcistan Tarihi, s. 370

⁵⁸ Bertold Spuler, İran Moğolları, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 37

⁵⁹ Spuler, İran Moğolları, s. 37-38

Kalenin etrafı dağlık ve kayalıktı. Nihayet kale kuşatma altına alındı. Kale halkı önce teslim olduklarını bildirdilerse de sonradan ok ve taş atmaya başladılar. Uzun bir mücadeleden sonra Berts kalesini ele geçirdi⁶⁰. Emir Timur buradan Ermeniler üzerine yürüterek Cizye vermeyi şartıyla onları bağışladı⁶¹.

Emir Timur, düzenlediği seferler sırasında vardığı ve bir süre kaldığı her yerde imar ve hayrat işleriyle de uğraşırdı. Bu sırada Karabağ'da kışladığı zaman harabe durumda olan Beylakan'ı imar etmeği düşündü. Zira bu şehir uzun zamandır harap durumdaydı. Şehirde ayakta duran bina kalmadığı gibi bir canlı da kalmamıştı. Emir Timur bunun için bir ferman çıkararak şehrin imar edilmesini emretti⁶². Bunun üzerine mimarlar ve mühendisler şehrin planını hazırlamaya başladılar. Plana göre şehrin etrafı hendeklerle çevrilecek, dört Pazar, birçok ev, hamam, kervansaray, şehristan, bağlar ve benzeri şeyler olacaktı. Bunun barusunun çevresi ziraî, şer'î ile iki bin dört yüz gez, duvarının eni on bir gez, barunun şerefelere kadar yüksekliği on beş gez, hendeğin eni kırk gez ve derinliği takriben yirmi gez idi. Bunlardan ayrı barunun arzında şehrin muhafızları ve bekçileri için haneler yapılacaktı. Şehzadeler ve beyler kendi aralarında iş taksimi yaparak askerlerle birlikte çalışmaya başladılar. Tuğladan yapılan binaların yapılması bir ay kadar sürdü. Şehrin surlarının dört bir tarafına dört burç dikildi. Kazılan hendeklerin genişliği otuz, derinliği yaklaşık yirmi gezdi. Şehrin iki tarafına iki cümle kapısı, nöbetçi kulesi ve şerefeler yapıldı. Kapıların dış kısımları bezekli taşlarla kaplandı. Soğuğa ve yağmura rağmen şehrin imarı bir ayda bitti⁶³.

Emir Timur bu işler bittikten sonra Beylakan, Berdea, Gence, Erran ve Trabzon'a kadar olan yerleri Ak-koyunlu hükümdarı Sultan Halil'e verdi. Behram-şah da Beylakan'ın komutanlığına atandı. Şehir, abâd ve meskûn hale geldikten sonra bu defa Aras Nehri'nden bir ark kazdırılarak şehre su getirmeyi ve böylece onun imarının sonuna erdirmeyi uygun buldu. Emir Timur'un fermanı ile devlet adamları bu işle de meşgul olamaya başladılar. Bu nehrin mansabı altı fersah ve eni tahminen on gez olacaktı. Nehir açılma işi bir ay kadar sürdü ve Emir-î Turan Timur'un himmetiyle bu şehir ve vilayet ümrana kavuştu. Beylakan, İslam yurdunun merkezi haline geldikten sonra İran ve Turan'ın her yanından önde gelen kişiler gelip Timur'un huzurunda toplandılar. Timur, huzurunda toplanan bütün âlimler, fazıllar ve takva ehli insanlara toplantı düzenleyerek şer'î hükümler hakkında sohbet yaptırdı⁶⁴.

Sasani hükümdarlarından Kubad b. Firuz tarafından kurulan Beylakan, Türklerin Kafkasya'ya gelmesinden sonra önemli bir Türk bölgesi haline geldi. Hunlar, Ağaçeriler, Sabarlar ve Hazarlar döneminde var oldu. Bundan sonra Müslüman Arapların hâkimiyetine girdi. Uzun bir dönem Arapların hâkimiyetinde kalan Beylakan daha sonra Selçuklular tarafından fethedildi. Bundan sonra Oğuzların yerleştiği bir bölge haline geldi. Selçuklu döneminde bayındır bir durumda olan şehir Selçukluların zayıflaması üzerine mücadele sahası haline geldi. Bu mücadeleler zaman zaman Türk melik ve başbuğları kendi aralarında yapıldığı gibi çoğu zamanda Türklerle komşuları Gürcüler arasında vuku buldu. 1240 yılına kadar canlı bir yerleşim birimi olan Beylakan bu tarihten sonra harabe haline geldi. Bu durum

⁶⁰ Nizamettin Şamî, Zafernâme, çev. N. Lügal, Ankara 1987, s. 331-337

⁶¹ Hayrunnisa Alan, Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506, İstanbul 2015, s. 77

⁶² Şerefüddin Ali Yezdi, Zafernâme, çev. D. A. Batur, İstanbul 2013, s. 420

⁶³ Şerefüddin Ali Yezdi, Zafernâme, s. 420; Şamî, Zafernâme, s. 344

⁶⁴ Şerefüddin Ali Yezdi, Zafernâme, s. 420-421; Şamî, Zafernâme, s. 346; Tacü's-Selmânî, Tarihname, s. 42

1402 yılına kadar devam etti. Emir-i Turan Timur, Ankara savaşından sonra Karabağ'a geldiği zaman buranın harabe halinde olduğunu görünce imar edilmesini istedi. Bunun üzerine Beylakan'ın yeniden imar edilmesini istedi. Böylece imar planları yapıldıktan sonra bir ay içinde şehir yeniden yapıldı. Etrafının surlarla çevrilmesinden sonra şehre Aras Nehri'nden su getirildi. Yaptığı imar işleriyle Türkistan'da Rönesans devri başlatan büyük Türk Emiri Timur, bu özelliğini burada da gösterdi. Günümüzde Azerbaycan'ın önemli şehirleri arasında bulunmaktadır.

Kaynaklar

- Ali El Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lügal, Ankara, 1999.
- El-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara. 1987.
- Gürcistan Tarihi*, Yay. Erdoğan Merçil, Ankara 2003.
- Hamdullah Mustavfî, *Nüzhetu'l-Qulûb*, çev. Guy le Strange, Leiden 1919.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. M. Öztürk, Ankara 2018
- İbn ü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. A. Özyayın, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Azrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı)*, çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 2019.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, *Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur-I*, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1957.
- Nizamettin Şamî, *Zafernâme*, çev. N. Lügal, Ankara 1987.
- Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Tarihi*, çev. E. Göksu- H. H. Güneş, İstanbul 2011.
- Şerefüddin Ali Yezdi, *Zafernâme*, çev. D. A. Batur, İstanbul 2013
- Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, çev. İ. Aka, Ankara 1988.
- Alan, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurhular 1360-1506*, İstanbul 2015.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti 1015-1021*, İstanbul 1953.
- Köse, Bayram Arif, *Sacoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İstanbul 2017.
- Sevim, Ali- Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, Ankara 1987.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1998.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletler Tarihi*, İstanbul 2004.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri-I*, Ankara 2006.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985.

